

zował J. Kodrębski), Wiesława Litewskiego, *Rzymskie prawo prywatne*, Warszawa 1990 (wyd. 4 – 1999), czy Witolda Wołodkiewicza i Marii Zabłockiej, *Prawo rzymskie. Instytucje*, Warszawa 1996 (wyd. 3 (2001)). Można więc sugerować, aby następne wydania omówionego pożytecznego i w całości wartościowego podręcznika ukraińskiego O. Pidoprigrory znalazło również w tym zakresie stosowne uzupełnienie.

Marek Kuryłowicz*

MIROSLAW SADOWSKI, *Państwo w doktrynie papieża Leona XIII*,
Kolonia Limited 2002, ss. 229

Niniejsza praca stanowi we współczesnym polskim piśmiennictwie jedno z nielicznych opracowań poświęconych doktrynie społecznej Leona XIII; jest bodaj jedyną kompleksową monografią, której Autor postawił sobie za cel scharakteryzowanie koncepcji państwa tego papieża. W literaturze dotyczącej katolickiej nauki społecznej przeważają bowiem prace poświęcone nauczaniu Jana Pawła II, nierzadko utrzymane w tonie apriorycznej akceptacji. Popularyzacja wypowiedzi papieża poprzedzających *Vaticanum II* stanowi domenę środowisk tradycjonalistów katolickich, głównie zaś związanych z Bractwem św. Piusa X.

Mirosław Sadowski szeroko potraktował przedmiot pracy. Jej zasadnicza treść zawarta została w czterech rozdziałach zatytułowanych odpowiednio: *Prekursorzy doktryny społecznej Kościoła katolickiego*, *Państwo i Kościół*, *'Rerum novarum' – „Magna Charta” katolickiej nauki społecznej* oraz *Papieski model chrześcijańskiej demokracji*. Nazwy niektórych jednostek systematycznych nie są jednak w pełni adekwatne do analizowanej w nich problematyki.

* Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

W kontekście prezentacji leonowej koncepcji państwa badacz poddał analizie złożony proces kształtowania się nauki społecznej Kościoła katolickiego przed rokiem 1878, wskazał przede wszystkim filozoficzne determinanty doktryny społecznej Autora *Rerum novarum* i główne nurty jego refleksji, dotyczące odniesień państwa i Kościoła, kwestii robotniczej oraz chrześcijańskiej demokracji. Uprawnione jest zatem stwierdzenie, że recenzowana książka dotyczy nie tylko koncepcji państwa Leona XIII, lecz odśłania też jego doktrynę społeczną. Co więcej, widząc potrzebę monograficznego ujęcia danego tematu, Autor naświetlił odbiór nauki społecznej Leona XIII przez współczesnych oraz podjął próbę wskazania jej praktycznych implikacji. Znajomość źródeł historycznych zdradza dużą erudycję M. Sadowskiego, mimo że skoncentrował się on przede wszystkim na analizie treści najbardziej znanych encyklik wspomnianego papieża. Wartość jego dociekań podnosi fakt, że nie poprzestał na wykładni tych dokumentów, ale interesująco przedstawił także bezpośrednią genezę: *Diuturnum illud*, *Rerum novarum* oraz *Graves de communi*. Uwzględniając nieliczne i rozproszone na przestrzeni ponad stu lat opracowania polskie, badacz skorzystał w szerokim zakresie z prac autorów obcych, zwłaszcza niemieckojęzycznych. Liczne odniesienia do wypowiedzi komentatorów nie służą jednak wyeksponowaniu własnych ustaleń oraz sądów osobistej refleksji Autora. Niejasność tę usuwa dopiero finalna *Rekapitulacja i wnioski końcowe*. Pomimo wyraźnie czytelnego w omawianej monografii pozytywnego stosunku badacza wobec postaci „papieża robotników” i chrześcijaństwa w ogólności zachowany został pożądany obiektywizm w prezentacji wypowiedzi doktrynalnych Stolicy Apostolskiej oraz towarzyszących im okoliczności społecznych i politycznych.

Autor wskazując na znaczenie dorobku doktrynalnego Leona XIII zasadnie przyjął założenie, iż stworzył on papieską naukę społeczną. Zastrzeżenia może budzić jednak teza, że refleksja tego papieża na temat państwa i społeczeństwa stanowi także podstawę współczesnej nauki społecznej Kościoła rzymskokatolickiego. II Sobór Watykański dokonał bowiem zasadniczej redefinicji stosun-

ku Kościoła do rzeczywistości ziemskiej, w tym do instytucji państwa. Odrzucił imperatyw prawnej aprecjacji katolicyzmu, zakwestionował ideał państwa wyznaniowego, natomiast zaakceptował wolność w sprawach religijnych oraz niezależność i autonomiczność Kościoła i państwa w swoich dziedzinach. Dzieło Soboru kontynuował Paweł VI, który uznał za zgodny z nauką Kościoła zwłaszcza postulat „zdrowej” świeckości państwa. Jan Paweł II respektuje zasadę równości wyznań wobec prawa, zaakceptował także zasadę neutralności światopoglądowej państwa, jako gwarancję wolności religijnej. Nauczanie społeczne Leona XIII można zatem uznać za jedno ze źródeł inspiracji wypowiedzi społecznych współczesnego biskupa Rzymu. Przyznał to pośrednio Jan Paweł II w *Liście do Prefekta Kongregacji Nauki Wiary*: „Kościół jak ów ewangeliczny szafarz ‘wyjmuje ze skarbca swego rzeczy stare i nowe’ w bezwzględnym posłuszeństwie dla Ducha Prawdy, którego Chrystus dał Kościołowi jako Boskiego Przewodnika. Ale Kościół dokonuje tego subtelного osądu przez Autentyczny Urząd Nauczycielski”¹.

Szczegółowo i gruntownie omówił natomiast Autor wielonurtowy proces kształtowania się nauki społecznej katolicyzmu. Nie ograniczył się bynajmniej do bezpośrednich inspiratorów wystąpień Leona XIII, jak W.E. von Ketteler, lecz naświetlił także opcje ideowe zanegowane przez Stolicę Apostolską. W szczególności wnikliwie została zaprezentowana ewolucja poglądów H.F.R. de Lamennais’a. Charakteryzując legitymizm papieski, M. Sadowski zdaje się usprawiedliwiać postawę biskupów Rzymu. Źródłem legitymizmu upatruje poza Kościołem, przede wszystkim w dążeniu przez monarchie doby restauracji do politycznej instrumentalizacji religii i Kościoła. Nie przeczy jednak twierdzeniu, że Stolica Apostolska okazała się niezdolna do przeciwstawienia się temu procesowi. Operując do 1878 r. głównie językiem negacji i potępień nie sformułowała pozytywnej, ideowej alternatywy wobec doktryny liberalnej czy socjalistycznej.

¹ «L’Osservatore Romano», 1988, nr 3-4, s. 15.

Toteż w tym kontekście niebezpieczne jest stwierdzenie Autora, iż Leon XIII dokonał *accomodata renocatio* czy wręcz *aggiornamento* Kościoła katolickiego do współczesnego świata. Zwraca uwagę to, że M. Sadowski interesująco scharakteryzował osobę Leona XIII, przytoczył wiele mało znanych, lecz wymownych epizodów jego biografii, także przed wyborem na Stolicę Apostolską, wskazujących na realizm w ocenie zastanej rzeczywistości oraz pragmatyzm działania tego papieża. Oświetlił tym samym osobiste czynniki warunkujące treść jego wypowiedzi doktrynalnych. Nie popadając w stronnicość ukazał wyjątkowość postaci Leona XIII na tle jego poprzedników, a pośrednio także – następców. W szczególności podkreślił, że jako pierwszy papież dopuścił on możliwość interpretacji Pisma Świętego, doceniał rolę środków masowego przekazu, czy deklarował zdecydowanie negatywny stosunek wobec antysemityzmu i rasizmu.

Czytelność refleksji M. Sadowskiego w znacznej mierze zaciemniła jednak prezentacja wspomnianej problematyki, a także charakterystyka filozoficznych podstaw doktryny społecznej Autora *Aeterni Patris* w rozdziale pt. *Państwo i Kościół*. Powyższe zastrzeżenia należy odnieść także do charakterystyki stosunku Leona XIII wobec realiów politycznych i społecznych schyłku XIX wieku w rozdziale dotyczącym encykliki *Rerum novarum* oraz kwestii stosunku tego papieża wobec socjalizmu, masonerii i liberalizmu w części poświęconej papieskiemu modelowi chrześcijańskiej demokracji. Wydaje się, że bardziej zasadne byłoby przedstawienie wymienionych zagadnień łącznie, w odrębnym, początkowym rozdziale książki.

M. Sadowski nie ograniczył się w swoim studium do wskazania tomizmu jako filozoficznej podstawy doktryny społecznej Leona XIII, lecz przekonująco uzasadnił tezę o wpływie myśli Akwinaty w poszczególnych jej obszarach, tzn. koncepcji wolności, państwa, prawa, własności czy pracy, zarazem wskazał na nowe elementy będące oryginalnym dorobkiem tego papieża. Dobitnie został uargumentowany pogląd, iż Leon XIII nie powielał mechanicznie poglądów św. Tomasza, ale twórczo je rozwijał i w oparciu o nie potrafił

przedstawić nowatorskie koncepcje rozwiązań najważniejszych problemów XIX wieku.

Analizując koncepcję władzy państwowej Leona XIII na podstawie encyklik *Diuturnum illud* oraz *Immortale Dei* Autor trafnie skonstatował, że papież ten jedynie poszerzył ramy legitymizmu dopuszczając wybór panującego przez lud. Badacz nie zdołał jednak sprecyzować pojęcia państwa w rozumieniu Leona XIII. Nie omówiono wyczerpująco Leonowej koncepcji stosunków Kościoła – państwo. M. Sadowski skoncentrował się głównie na encyklice *Immortale Dei* jako źródle historycznym, zaś przeważającą część rozważań zajęło mu przytoczenie opinii komentatorów wypowiedzi Leona XIII. Autor książki jedynie pośrednio wskazał na redukowanie przez Leona XIII zagadnienia relacji między państwem a Kościołem do stosunków między władzą świecką i duchowną. Nie został scharakteryzowany swoiście pragmatyczny stosunek papieża do systemu rozdziału Kościoła i państwa, zabrakło zwłaszcza odniesienia do encykliki *Longinqua Oceani Spatia*. Niefortunne wydaje się również pominięcie zagadnienia preferowanej przez Leona XIII formy regulacji stosunków między wymienionymi podmiotami, podczas gdy Leon XIII jako pierwszy w doktrynie papieżstwa XIX wieku sformułował postulat umowy między Stolicą Apostolską a władzami politycznymi. Kontrowersyjna jest ponadto supozycja, iż papież ten wyraźnie rozdzielił sfery zadań realizowanych przez Kościół i państwo.

Z kolei charakteryzując w świetle *Rerum novarum* funkcje państwa w zakresie życia społecznego i gospodarczego M. Sadowski umiejętnie uzasadnił tezę o zbliżeniu się Leona XIII do niektórych postulatów doktryny liberalnej a zarazem o jego kompleksowej opozycji wobec socjalizmu. Niedostatecznie wszakże podbudowane zostało twierdzenie o obecności zasady pomocniczości w nauczaniu społecznym tego papieża. Autor poparł je przytaczając fragmenty encyklik *Immortale Dei* oraz *Rerum novarum* o niejednoznacznej wymowie. Reasumując swoje wywody badacz skonstatował, że stanowisko tego papieża wobec liberalizmu nie było jednoznacznie negatywne, a krytyka niektórych koncepcji liberalnych nie prowa-

dziła do krytyki kapitalizmu jako systemu ekonomicznego. Jednak sąd, iż trafność spostrzeżeń Leona XIII co do skutków urzeczywistnienia postulatów socjalistycznych potwierdził rozwój zarówno kapitalistycznych jak i socjalistycznych stosunków ekonomicznych w XX wieku uznać należy za projekcję osobistych poglądów Autora na temat tej doktryny. M. Sadowski zaakceptował tezę, iż *Rerum novarum* zapoczątkowała zmianę stanowiska Stolicy Apostolskiej wobec koncepcji praw człowieka. Omówił następnie szczegółowo sformułowany w tym dokumencie katalog praw społecznych. W kontekście niedawnych polskich doświadczeń interesująco przedstawiona została idea rozwiązania kwestii społecznej przez uwłaszczenie mas pracujących, polegające wszakże nie na podziale majątku społecznego, lecz na zagwarantowaniu odpowiedniej płacy dla robotników.

W pracy omówiona została także chrześcijańska demokracja jako proponowana przez Leona XIII koncepcja ustroju politycznego. Autor zasadnie pominął ideologię i historię rozwoju partii chadeckich twierdząc, że w Europie ugrupowania te nie inspirowały się nauczaniem papieża przedstawionym w encyklice *Graves de communi*. Zwrócił uwagę, iż koncepcję chrześcijańskiej demokracji papież nie utożsamiał z określoną formą rządów. Pojmował ją natomiast specyficznym jako paternalistyczną „jedynie dobroczynną akcją dla ludu”. Analiza wypowiedzi Leona XIII w sprawie chrześcijańskiej demokracji wskazuje zdaniem M. Sadowskiego, że papież nie sformułował dostatecznie precyzyjnej definicji tego pojęcia. Wspomniana koncepcja nie mogła zarazem stanowić skutecznej ideowej alternatywy dla rozwijającego się ruchu socjalistycznego. Przyznał to poniekąd Leon XIII, który jak wskazał M. Sadowski, sceptycznie odniósł się w encyklice *Graves de communi* do możliwości zahamowania postępów socjalizmu. Autor ten skłania się ku tezie, że program przedstawiony we wspomnianej encyklice stanowił regres wobec wcześniejszego nauczania papieskiego, zwłaszcza wobec nowatorskich koncepcji obecnych w encyklice o kwestii robotniczej.

Mimo, że M. Sadowski nie zdołał sprecyzować pojęcia państwa w rozumieniu Leona XIII oraz nie przedstawił w całościowym

kształcie jego koncepcji stosunków Kościoła i państwa, to omawiana praca stanowi znaczącą pozycję w studiach nad doktryną społeczną papieżstwa. Zanalizowano w niej bowiem szczegółowo Leonowe koncepcje: wolności, władzy, prawa, własności, pracy czy demokracji oraz stanowisko tego papieża w sprawie zasad, celów i środków ingerencji państwa w życiu społecznym i gospodarczym. Lektura tej książki rozszerza wydatnie wiedzę czytelnika o postaci Leona XIII oraz realiach politycznych i społecznych funkcjonowania Stolicy Apostolskiej w II połowie XIX wieku. Pozwala dostrzec elementy ciągłości w wypowiedziach doktrynalnych papieżstwa, jak też służy głębszej interpretacji wybranych wątków nauczania społecznego Jana Pawła II. Pośrednio wskazuje także na zjawisko politycznej instrumentalizacji niektórych idei katolickiej nauki społecznej, występujące m.in. w Polsce po 1989 r. Wobec szczupłości i rozproszenia rodzimej literatury przedmiotu dużą zasługą Autora jest także przybliżenie czytelnikowi dorobku badaczy zagranicznych w tym zakresie. Splendoru pracy dodają ryciny oraz rozbudowana bibliografia. Jest to przy tym praca stanowiąca zajmującą lekturę, w której warstwa językowa ułatwia percepcję złożonych treści.

Paweł Borecki*

ZENON CARD. GROCHOLEWSKI, *La filosofia del diritto di Giovanni Paolo II*, Editrice Falma Edium, Roma 2002, ss. 63

Sposób postrzegania prawa przez Jana Pawła II wydaje się mieć ogromne znaczenie nie tylko dla prawa kanonicznego. W tej dziedzinie trudno nie pytać o jego zdanie i ocenę roli prawa, skoro jest najwyższym ustawodawcą, a nadto sprawuje w Kościele władzę w klasycznym trójpodziale nazywaną wykonawczą oraz sędziowską. Zainteresowanie kanonistów wyznawaną przez papieża filozofią

* Uniwersytet Warszawski.